

בשולי סיפורת ושירה

מסות על שיי עגנון
חינ ביאליק ושי שלום

הוצאת בינאור
גבעתיים תשליה

וכליו ואמר: „הרי את דרה כבת מלכים“. השיבה תהילה: „כל בנות ישראל בנות מלכים הן“. פסוק זה מצוי בגמרא ומובא משמם של ר' שמעון בן גמליאל, ר' שמעון בר יוחאי, ור' ישמעאל, בני תקופתו של בר-כוכבא: „כל ישראל בני מלכים הם“. ורמזו בכך לשאיפה העזה לעצמאות מדינית ולפריקת עול רומי.

בגמרא מדובר, במשכון, שהמלווה חייב להחזירה ללווה העני, אפילו אם היא איצטלה מפוארת, שאף העני בישראל ראוי לכבוד-מלכים ואסור למלווה למנוע ממנו הנגי והכבוד והתענוג שהורגל בהם עד עתה. כן עשו במימרה זו שימוש לגבי סיכת הגוף בשמן בשבת. בני מלכים מותרים לסוך גופם בשבת, שכן מורגלים הם גם בחול. אלא ר' שמעון בר יוחאי אמר: „כל ישראל בני מלכים הם“, ומותר להם לסוך בשמן אף בשבת.

בדמי ימיה

באיריה של עצב ומתח, סביב מיטת אמה לאה החולנית, גדלה תרצה. סוד מזור אפף את המשפחה, סוד התיבה הסגורה שמפתחה היה תלוי תמיד על צווארה של האם; מפעם לפעם היתה מוציאה כתבים מתוכה וקוראת בהם בדמע. תרצה, הנערה הרכה, רצתה הכל לדעת וממה שלא הבינה נתרקם תסביך בבלתי-מודע שלה. לפיכך התהלכה כצל בין תקוה ויאוש. בשנת פטירת האם והאבל עליה, העיקו על תרצה היתמות והבדידות; האב כאילו שכח את הבת. רגישותה וחדות מבטה סייעו לה לנערה לגלות את הסוד כבר עם ביקורה הראשון בלויית אביה בבית מזל. כאן ראתה שתנועת ידו דמתה לתנועת ידה של אמה (ודאי הרהרה „מי הושפע ממי?“), נתרגשה מכתמי-הדמעות הידועים לה מכבר, משמע שגם קודם לכן ניגרו דמעות האיש הזה על שיריו ששלח לאמא. עכשו היא נוכחת לחוויה נוספת: אביה סיפר שלפני מותה שרפה האם את השירים שחשב להוציאם לאור; היינו, אהבתו היתה עזה לאמה; לא זו בלבד שלא קינא, אלא אף שיתף בה את מזל, בחשבו שמא היה מכפר

בהדפסת השירים על אשמתו כביכול בכך שנקטפה בלא-עת. תגובה פשוטה לשמע שריפת השירים מציין עגנון בשורה אחת: „ומזל אחז בקרנות השולחן ויאמר: „והיא מתה, והיא מתה“.

נקט עגנון לשון „קרנות השולחן, על-דרך „קרנות המזבח“, להרמיזנו שהיתה קרבן האהבה. אילו היתה עוד בחיים, הרי שהיה מזל שר לה שירה חדשה.

תרצה אינה משוחררת מישותה של אמה, מבבואתה, שדומה לבבואתה שלה, מריחה, ממלבושיה. בלא-יודעים היא נכנסת לתוך רוח אמה וחייה את חייה הנפשיים.

בבית גוטליב חל מיפנה בתרצה: מה שהיה עדיין בגדר סמוי וסתום נעשה גלוי וברור. אלו לא הרחיקו את צל האם ממנה; המודע פירנס את הבלתי-מודע. שאלה מציקה לה ואינה מרפה ממנה: לו נישאה אמי למזל כי עתה מה היה? הרי עוול נעשה לו למזל והוא „כאיש אשר מתה עליו אשתו והיא איננה אשתו“ (טז). הרהורים שכאלו מסבכים את קורי-נפש. כאן נקודת הכובד של הסיפור: כאן צומת החוטים של תשוקת הקומפני-סציה לרגש אשמתה הבלתי-מודע. מאחר שהיא באה במקומה של אמה עליה להינשא למזל ולתקן את המעוות, ולפי שהיא אינה אלא בת ארבע-עשרה—חמש-עשרה, הרהוריה מדומדמים, מנוגדים, מיראים אותה. לפיכך תוהות עיניה בחלל, ובקרבה מפעפעת אמביוולנטיות כלפי אביה: מחשבותיה ורגשותיה מסתכסכים בנפשה יותר ויותר; היא כועסת וגם מרחמת על אביה; ואף מתרעמת על מזל שלא פעל כגבר ונלחם במרץ להגשים נישואין שיסבו אושר לאמה — אפשר שלא היתה מתה.

קריאתה בהעתק הזכרונות של מזל, אף זו מעמיקה סבך רחשיה, ומשנת-קלה בפסוקים שנקמו על גבי ה„מזרח“: „אשרי איש שלא ישכח“ והוא קרא אחריה: „ובן-אדם יתאמץ בך“ וכי — הסיקה על מחדלו של מזל. „מזרח“ זה שנעשה סמל מקשר אצל לאה-מזל, נעשה גם סמל גורלי אצל תרצה, בהתאהבה במזל (כג).

מסקנתנו: לא לחינם קראו עגנון עקביא מזל; הוא עקב את מזלו ומזלה של האם ולא הביא אושר אפילו לבת. וכן מיניץ — מטבע

ממון. תרצה — משום שהיא רוצה. ואילו לאה אמה היתה עייפה וחולה מלרצות. אכן, תרצה רוצה להשיג מה שלא השיגו אמה לאה ומזל אוהבה — שני אנטי-גיבורים פסיביים. תרצה מחליטה, אם כן, ליטול את היוזמה במלוא המרץ עד שתינשא למזל.

תרצה, בקיאה בהמשך הזכרונות של מזל, מתמלאת זעם על סבה, הוא שמכר את אמה המסכנה בכסף למיניץ, שאימלל אותה וגרם למותה בדמי ימיה (תרתי משמע); זקנה השלה את עצמו שמיניץ העשיר ירפא את אמה מחוליה במעיינות הרפואה. אלא שמזל אמר לו פעם בפגישה ברחוב: „הה, אדוני, מחלה אחרת בלב בתך, שכל מעיינות הרפואה לא ירפאוה, ואנוכי אמרתי רפא ארפאנה, ואתה הרחקני“ (כד).

לא נתמה, אם כן, שמדי פעם שראתה תרצה את אביה נפגש עם מזל, נודעוזה עד לדמעות, וביותר בבית-הכנסת ביום הכיפורים לאור „נר הנשמה“ לזכר אמה. וכן במוצאי יום-כיפור, בשובם מבית-הכנסת בעמדם על הגהר, קול דממת-עצב עלה מתוכו, כוכבי הגלים הציצו לכוכבי מרום... ובשובה לביתה, אף „נר החיים“ רעד לה לנר נשמה... לעולם לא תשכח לילה זה, של מוצאי יום-כיפורים. כאן תרכיז של רגעי השראה וחוויה באוירה מלאה מיסתורין ומיתוס לבוכה רחשיה הטמירים של תרצה.

שינוי גדול חל בגיבורה בהיותה תלמידה בסמינריון שמזל היה מלמד בו. כאן חמדה לצון בפגישתם המקרית בחוץ, שכאלו נשכה כלב, וכרכה מטפחת על ידה (הלצה גורלית המזכירה את מעשה יצחק קומר בכלב בלק, בתמול שלשום“).

מזל, בחששו לנשיכת הכלב באמת, נתחלחל (כט). בערמה זו עמדה תרצה על רגשותיו והעמיקה חיבתו וחמימות נפשו אליה. מכאן ואילך מתחילים נדודי-השינה שלה... (אמנם, לחלום הסיוטים של האינדיאני העבדקן גרם השדכן בביתה).

כך מסתכסכים והולכים רגשותיה כלפי מזל, ומשעזב מזל את הסמינריון אף היא עוזבתו. בינתיים עובר חורף של שויון-נפש, אך משנודע לה פתאום שמזל חלה, היא פונה לביתו. רק לאחר דפיקות רבות הוא פותח הדלת, להרמיזנו שלא על נקלה פתחה בלבו דלת... הרי הוא כבן שלושים

ושמונה והיא אינה אלא בת ט"ז. כאן, בחדרו, מדי דברו בה, מתמלאות עיניה דמעות; כאן סיפר מזל ארוכות על אמה ועל קורות חייו המדהימות (לד). תרצה הפקחית מסיקה: ישיבתה היא שגרמה לו לוידויו (לה).

משנסע מזל מן העיר, עממה גחלת אהבתה, ארעית, אך לא דעכה. עשה עגנון אתנחתא זו בכוונה, כדי להפנות העלילה לזוית חדשה וחדה ביותר וכך להחזית שוב המיה של שני הלבבות, דיו בחוט-שני של אותו, "מזרח" ישן, שפסקו הרקום ריגש פעם את אמה של תרצה ואת מזל ואת תרצה עצמה, בקראה בזכרונות עליו.

והנה חזר מזל ונכנס אליה והוא רואה בידיה את ה, "מזרח" (מזרח מסמל שמש, תקוה, קידמה) המקופל ללא מסגרת... ומשום שקשרה חוט שני (צלצול אסוציאטיבי לשיר השירים: "כחוט השני שפתותיך") על ידה באותו חוט קשרה ל, "מזרח" ותלתה אותו על הקיר; ומזל קרא: "אשרי איש שלא ישכחך" וכו', והוריד ראשו לארץ. לנוכח תגובה זו הסמיקה ועיניה מלאו דמעות (מג).

עגנון בא ללמדנו: הרהורים, הרגשות, מאווים, שהיו מכוסים, מתפרצים תוך התאפקות חוצה, קמעה קמעה. אלא שעדיין חרישיים הם ואמביוולנטיים. היא רוצה להתרפס לפני מזל או לצעוק עליו. אבל אינה עושה זאת לבסוף היא פורצת בבכי. מזל נוטל ידה, וידו רעדה כקולו. ברור שהוא שולט ברוחו. הרי תלמידה בת ט"ז לפניו והוא המורה החוקר המתקרב לשנות הבינה. אלא מהיותו איש רומנטי, הוא סעור ונבוך כמותה. כך הם הולכים היערה. כאן גוברת המית הלבבות, אך הם אינם משתפכים; הם מונים מלים חרישיות, חלומות שחושפות מעמקים:

הוא: את קולך שמעתי בלילה, האומנם היית לפני חלוני?

היא: אמנם על משכבי בלילות קראתיך... את עקבותיך חיפשתי בבית-החיים על קבר אמי... הניב, "על משכבי בלילות" לקוח משיר-השירים ג: "על משכבי בלילות ביקשתי את שאהבה נפשי, ביקשתי ולא מצאתיו" וכן בית-החיים כאן תרתי משמע. ובחיפוש עקבותיו רמו המספר טעם נוסף לשם עקביא.

כאן שיר השירים לאירוס האידיאלי, כשהמכוסה בפנים סוער, והגלוי

בהוץ — שקט, והשתיקות שבין הדיאלוגים הקצרים עזות ומדובבות. ומשמנסה מזל לדבר על לבה שתשתחרר ממעגל רגשותיה זה, היא נאחזת בגזע העץ ובוכה בבכי עצור.

ביער אתזה צינה את תרצה וחלחה. עגנון מקיפה בחלום ובסהרוריות, כדרכו, בציירו דמויות נשים עגונות, כמו שושנה ב, שבועת אמונים, גמולה, בעידו ועינים, דינה, בעגונות ואמו שלו ב, מטפחת, ועוד.

בתת-המודע של תרצה נגמלת ההחלטה להכריז על אירושינו ונישואין עם מזל. תרצה אינה כלאה אמה; בה אין ליאות ופסיביות ועייפות, אלא רצון ברזל; היא תגשים את שהיא רוצה והיא מפגינה את רצונה ו, חובתה. אביה מחליט לא לעמוד כשטן בדרכם. עם כל המזור שבמעשה הבת וברצונה, חושש הוא מפני מישגה חוזר ששגו כלפי אמה שמתה בדמי ימיה. ואכן, כבת שש-עשרה נישאת תרצה למזל, אך לבסוף, אף-על-פי שהרתה לו, מתעמם אור מזלה ועגנת יורדת ומהלכת ביניהם.

דמויות פסיביות

עגנון עיצב בסיפור זה שתי דמויות פסיביות: לאה ועקביא מזל, האנטי-גיבורים, נוכח הגיבורה הפעילה והנמרצת ביותר — תרצה. תרצה (בדומה להירשל הורוביץ, בסיפור פשוט) משתוקקת להגשים מה שלא הגשימה לאה אמה, שלא התאמצה כלל ולא עשתה מאומה כדי למרוד ולעמוד על דעתה להינשא לעקביא מזל, אלא השלימה עם גורלה להימכר בממון לבעלה מינץ (אביה של תרצה).

ברוך מאיר, אביו של הירשל, נשא את צירל בשביל ממונה ולא את אמה של בלומה נכט, מירל, שחיבבה. וכן הירשל, שאהב את בלומה, השתוקק לשאתה לאשה, אלא בשל פסיביותו ומחדלו, לא השיג את מטרתו. אף לו החליפו אשרו בעושר כספי ונשא על כרחו את מינה העשירה לאשה. לבסוף נטרפה עליו דעתו מרוב אהבה לבלומה נכט.

ב, סיפור פשוט גם הירשל וגם אביו פסיביים. הם האנטי-גיבורים העושים את רצון הוריהם ומשלימים עם גורלם. לא כן תרצה, שהיא נוטלת גורלה

בידיה. בלא-יודעים היא באה במקומה של אמה ומצליחה לרכוש את לב מזל ולהינשא לו. תרצה היא הגיבורה האמיתית הראשית בסיפור. אין היא נמלטת לשגעון, כהירשל, בהיתקלו במכשולים, ולא למוות כאמה לאה, אלא היא מתקוממת ופורצת גדרות ומסגרות מוסכמות של החברה היהודית הרכושנית, בתקופתה המסורתית.

לאה לא יכלה להינשא למזל ולהתקומם בכך נגד הוריה שהתנגדו לו משני טעמים: הוא אינו דתי ויש פסול במשפחתו; הוא נצר ממשפחת בודין-באך המומרים. ועוד, לאה החולנית באמת זקוקה היתה לממון שיאפשר נסיעותיה למעיינות מרפא אף שלא הועילו לה. אך היא נשתירה נאמנה בפנימיותה למזל, עד נשימתה האחרונה.

לא כן תרצה, שמרדה וסילקה כל המכשולים ונקטה תחבולות ערמוניות — ונישאה למזל. אך עונת של עצבות בכל זאת מטיילת בביתם: „ויהי עם לבבי לבכות בחיק אמי. העשתה זאת עונת אישי או רוח היא באשה?“ מוסר השכל: אינו דומה אידיאל קודם הישגו, לאידיאל אחר הישגו, ומה גם שכל עצם אהבתה של תרצה נולדה מגורמים פסיכולוגים חולניים. כשאנו מקבילים את חוסר המעש של הירשל הורוביץ ושל כלומה נאכט למעשיה הנמרצים והעקביים של תרצה הנערה, יודעים אנו להעריך את סגולותיו האפיות של עגנון; כיצד הוא מעצב דמויות, כיצד הוא משלח אותן לזירת חיי נפש ואהבה, בגילוי ובכיסוי. הוא עושה זאת בתבונה רבה, בחוקיות ההתפתחות הפנימית, ההדרגתית של העלילה ושל צמיחת הדמות. מן המעשים-הלא-מעשים — לפעולות נמרצות וגורליות; מתרצה הנערה המלנכולית, החולמנית והרוגשנית הוא עושה אישיות לוחמת, פיקחית וערמונית, מול גבר מבוגר בכפליים שהוא פסיבי, מסתייג, מהסס ופוסח על השעיפים.

בחושים חדים חוננה תרצה. חוש הריח מפותח בה ביותר. היא מריחה אפילו בחלום הלילה: „אמנם שנית הריחותי את הריח הזה בחלום בחזיון לילה“ (ו). כן הריחה את ריח בגדי הרופא כריח אמה בחוליה (יג). פרט המאורע של שריפת הכתבים בידי האם הרשימוה מאד עד שתזכור כל פרט ופרט. שכן חיבת הכתבים היתה הנקודה הרגישה הסודית שהדריכה

את מנוחתה, שהגבירה סקרנותה ושהעלתה בה השערות וניחושים לאין-קץ. כשהמשרתת באה לפתוח חלון, שייצא העשן כי „הבית מלא עשן“, הניאה אותה האם מכך: „ואמי ישיבה על-יד התיבה ותשאף את עשן הכתבים עד ערב“.

בניב אחד מעלה עגנון ציור מקראי סאקראלי מישעיה ו: „והבית מלא עשן“ — ולידו הפסוק שנזכר בו המזבח. התכוון בכך המספר לשוות קדושה ומיסתורין לשריפה זו, והעשן הזה לקטורת קרבן העולה לפני אלוהים. הרי באמת הקריבה את עצמה לאה קרבן עולה הגשרף כליל על המזבח. ועז הוא הרושם עלינו, שמעשה שריפת השירים חל ביום שלפני פטירתה. והיא שאפה את עשן הקטורת הקדושה לה עד ערב.

תרצה חוננה גם באינטואיציה עמוקה בצחנות. ביום הפטירה, משנרדם האב הקיצה פתאום וחשה שמהו גורא אירע לאמה. היא קפצה ממיטתה בבהלה, נכנסה לחדר האם ומצאה אותה בלא רוח חיים. בהיותה בעלת רגישות מופרזת, סבלה תכופות מרגשי-אשמה בגין דברים של מה-בכך. אף לאחר שעברה שנה מפטירת אמה אסור היה לה לתפור שמלה חדשה. ובפשטה כפפותיה בבית-הקברות חשה שרוח קרה עטפה ידה. מרוצה היתה מכך, כאילו נשמת אמה נשקתן (י).

מהיותה סנטימנטלית לא יכלה להשתחרר מאמונות תפלות, וכיון שרוח יתמות ואלמנות ריחפו בבית ואפפה אותה, הרי שאף חרק כלשהו, כמו ילק הבית, הבעיתה. „יש אשר נשמע בחדר קול בלאט בהכות ילק הבית בפיו ובעץ וירף לבי פן אמות; כי קול מבשר מות הקול הזה“ (יב).

רגישותה המופרזת, צל אמה הכרוך בה, וכן חווית שריפת השירים שמפעפעת בנפשה, אלו מגבירים בה דריכות ומניעים אותה לתגובותיה המזרות, למשל, שהקפידה על אביה שהוא מעשן בחושך: „כי תאוות כל מעשן לראות את האש ואת ענן הקטורת“ (יד). הסבר זה ושתי התיבות המקראיות האחרונות מעלות באסוציאציה שבאיתכסאי אותה חוויה על שריפת השירים ומשמעותה הרומנטית, המיסתורית, הקדושה. בכך אפף עגנון את השיחה הפשוטה והטבעית שבבית גוטליב באוירה מיסתורית ולירית.

מיום שהחלה תרצה להסתבך בבעיותיה המוזרות, כגון מה היתה דמות דיוקנה אילו נולדה מן הנישואין של מזל ואמה, השתוקקה להצטרף לפועלות מלקטות הפרחים ביערות כדי לשפך יגונה. היא לא עשתה כך. שכובה היתה אז ימים שלמים ומביטה בתכלת, עד שגוטליב התלוצץ: „שתקוב חור בשמים“. ואז היא כותבת בזכרונותיה: „כתועבה הייתי לנפשי, בושתי ולא ידעתי מה“ (טז).

הקווים הפסיכולוגיים האלו חושפים את מצולת נפשה המיסתורית בשנתה ה"ט"ו. יום-הכיפורים ו„נרות הגשמה“, „נרות החיים“ וכל האוירה הקדושה והמיסתורית בבית-הכנסת, מוצאי יום-הכיפורים בליל הירח שעל גשר הנהר וחוויותיה מן הנוף ומן הפגישות של אביה עם מזל, מעידים על נטייתה למיסתורין ולמסורת אבות. בליל יום-הכיפורים אף קראה „שמע“ כדין ומשריחמה על אותו בחור לגדאו שהיה מחזר אחריה, שהתמרמר והתייסר על שהיא ממאסת בו, קראה בתהלים בקול: „אולי יתעשת האלוהים ולא יאבד העלם הזה“.

הניח כאן עגנון ציור אסוציאטיבי מדברי רבי-החובל בספינה שירד בה יונה הנביא לברות, כדי להרמיזו על מבוכתה וסערת רוחה של תרצה, שדמתה למבוכתם של הספנים בשעת הסערה בים, עד שרבי-החובל קרא ליונה: „מה לך גרם, קום קרא לאלוהיך, אולי יתעשת האלוהים לנו ולא נאבד“.

האינטואיציה של תרצה התחדדה והלכה בשנתה ה"ט"ו. היא ידעה לקרוא את מבטיו של מזל ולפענחם. ופעם משהביט בעיניה: „ואומר בלבי אתה יודע, כי ידעתי כי יודע אתה את צפונותי“ (כט).

בשנה זו חלו תמורות מהירות בהלכי רוחה; מראות הטבע לא מבחוצ בלבד קסמו לה. תחילה הקיצו בפנימיותה רגשי עליצות ורחשי השתאות לאור ולנוף. נראה לה, „דבר נפל בעולם“ (לב).

ישרותה נוגעת עד הלב, בקושי החליטה לכסות את פגישותיה עם מזל, כי חשה שמחמת היעלם סודה תקום מחיצה בינה לבין אביה, „אף שסודה הצהיל את רוחה מאד“.

בחבבה פרחים, ראתה בהם שפת אהבה מופנמת, מדיום חרישי ענוג.

פעם בבואה ליד בית מזל, פיזרה פרחים על מפתן ביתו הסגור (מב). רגשותיה בדרך כלל היו אז במצב אמביוולנטי כלפי מזל. בפגישה בבית הכורך מעוררים בה דבריו צחוק ודמעות (מג).

לפי אופיה הישר שנאה צביעות ומלים נבובות. כשמזל אומר לה שיש לשים קץ לפגישות אינטימיות כאלו ולשמור על ידידות בלבד, היא מתקוממת ואומרת: „מה שנאתי את הרומנטיקה הזאת“ (מה). בסבלה מרגשי-אשמה כלפי אביה, שמא יצטער על התאהבותה במזל המבוגר, אהוב אמה, — דבר אשר לא ייעשה! — ביקשה להתנפל על אביה בצעקה: „אבי הטוב, אבי הטוב“ (מו).

ע ק ב י א מ ז ל — שתקן מטבעו. עדין רגש. עצור ומאופק. איטי במעשיו. מופנם. נפעל יותר מאשר פועל. הוא דומה ליעקב רכניץ ב„שבועת אמונים“ — „ורוח עצב מרחפת על פני האיש“ (ט). רגיש הוא ומושפע ביותר. דבריו יוצאים מן הלב. משסיפר אביה של תרצה למזל שלא מצא השירים, רעד מזל. „כתפיו נעו ולא ענה דבר“ (י). ומשיצאו מינץ עם תרצה מבית מזל, כיבה את המנורה, שכן ביגונו ובקדרות רוחו העדיף את החושך על האור.

בהעתק הזכרונות שמסרה מרת גוטליב לתרצה, מתגלים קוי אופיו של עקביא מזל מראשית בואו לעיירה כסטודנט. מזל אהב מראות-נוף בכפרים ובעיירות. איש תמים הוא, מלא רוך, עדינות ואדיבות, כמות שנתגלה לסבא ולסבתא של תרצה בפגישתו הראשונה עמהם (יז).

הוא נוטה להשפעה מהירה ומתרשם בקלות מתפילה, מסמלים, מפסוקים, מגוי (יח). הוא בעל גפש פיוטית ודתית; עמוקות התרשם מבית-המדרש ומן „הסידור“ העתיק שבו, כשם שהתרשם מן גוגה ועצבייה שלפפוהו עד שנפל על פניו ארצה ושכב על הדשא לרגלי האלונים, וחסדייה לא מש מקרב לבו (כ). עם זאת היה בטול כל חוש למוסיקה; לא נטה לחזנות ולא למוסיקה אופראית.

בדרך כלל היה מפועם רוח רומנטית חזקה, קו אופייני יסודי בכל הליכותיו, גם עם לאה וגם עם תרצה. לכן, כשטייל כסטודנט בעיירה במקרה, נשאר בעיירה ולא חזר לעירו ולאוניברסיטה, שכן עד מהרה התאהב בלאה.

ובכלל, כל תופעה רומנטית סתם היתה שובה לבו, כגון אותו יהודי השותה מים דוקא אגב כריעה מתוך דלי של אחת הבנות השואבות ולא מן הבאר שכולה מים חיים: „כי על הארץ יכרע ואני מרומים אשכון“, הרהר הרהור רב-משמעי.

מזל חיבב ספרים והיה מתענג על משלי מוסר. הוא נכסף לילך בדרך השם, תמיד לקראת „אור הנוצץ מרחוק“. הוא הסתפק במועט וחי חיי צניעות. בפגישותיו המעטות עם תרצה (בראשונות) הוא מגלה רגישות רבה ועדינות יתירה. המשורר שבו היה מתעורר בנוכחותה ויוצא מגדר שתקנותו ומרבה לספר מן הקרוב לו, וזכרונות על לאה ועל בני משפחתו דבריו נשמעים כוידוי נוגע עד הלב (לה).

פתיחת הזכרונות של תרצה בנובלה „בדמי ימיה“ וסיומם נוגים, והם נקראים כפסוקים מקראיים קדומים שהתוגה והטראגיות מוצנעות ומופנמות בין שיטתיהן. בשורות הראשונות בפתח הנובלה מספרת תרצה כי בדמי ימיה מתה אמה כבת שלושים ושלוש. „מעטים ורעים היו שני חייה...“ תרצה מסיימת סיפור זכרונותיה: „בחדרי בלילות... ואשב בדד ואכתוב את זכרונותי“. נקוד על התיבה „בדד“. והיא שואלת עצמה לשם מה כתבה זכרונות אלו? ומשיבה: „ואומר, על אשר אמצע מרגוע בכתבי וכו'. להודיענו, שאף עם השגת ראש מאוייה — נישואיה עם מזל — לא האיר המזל בביתה, לא באה שלוה לשכון בלבבה.

הדיאלוג הפנימי של תרצה

דיאלוג פנימי אינו מגלה קוי אופי של הדמות בלבד, אלא אף את הגנות בנבכי נשמתה ואת ההתרחשות שבה ברגע מסויים של העלילה. הדיאלוג הפנימי מבליט את ההסתכסכות הפסיכולוגית של הגיבור עם עצמו, בלא יודעים; אורח-חשיבתו רבת הניגודים החלומיים-ההזותיים; הרגשותיו המתגוננות חליפות בכל רגע ורגע. הדיאלוג הפנימי, יותר מן הדיאלוג הגלוי, חושף את המניעים הפנימיים להחלטות ולפעולות. תרומתו של עגנון, מלבד כל אלו, היא גם הבלטת

הדו-שיח הפנימי וחזונו בכך, שהוא מציין אגב הדיאלוג קוי תנועה והעויה ואוירה, ומעמיק בכך את הוויטאליות שבסיפור ובדמות. גם השתיקות שעגנון משרה בין רגעי הדו-שיחים הפנימיים מגבירות את המתח והדריכות ומחריפות את כל הנאמר לעיל.

יתרון רב לתיאור הדיאלוג של תרצה, בכך שהיא בעצמה רושמת וזכרונותיה, ועגנון מחיה את התרחשויותיה הנפשיות בעטה שלה. למשל, כשמצאה ספר מספרי אמה, קראה בו שתי דלתות ואמרה: „אהגה את המלים אשר קראה אמי עליה השלום, ואשתומם כי הבינותי“ (יב). להרמיזו, שרוח אמה לאה חיה בה, לכן דברים שלא הבינה תמול שלשום, נעשים פתאום מובנים לה. זאת ועוד; היא הוגה ומבטאה בקול את המלים ונדמה לה כי אמה הוגה אותם.

אחד הדיאלוגים הליריים האופייניים שבסיפורנו הוא, שעה שתרצה שואלת עצמה על משכבה את השאלה הנוקבת: לו נישאה אמה, למשל — מה היה? „ומה הייתי אני?“ ו„בהאלם הרטט אשר בא עם הרהור אמרתי עוול נעשה למזל“ (טז). או השאלה המנוגדת: „ולמה אהגה בצפונותיהם מטרים ילדותי? ובכל זאת צמאה נפשה לדעת עוד“.

כן תגלה לנו תרצה בזכרונותיה רגע שדיברה עם עצמה בשובה הביתה בליל „כל נדרי“: „באתי הביתה וגר החיים רעד לקראתנו“ (כו). שכן לעומת „גר הנשמה“ שהודלק בבית-הכנסת לזכר נשמת אמה, גדלק „גר החיים“ לנשמות החיים. אלא שבהלך-נפשה הסהרורי של תרצה טושטשו התחומים בין הנשמות שחיות שם, לבין הנשמות שחיות כאן...

על הלך-נפשה בלילה, לאחר הפגישה עם מזל, עם שחמדה לצון הנשיכה, מספרת בעצמה תרצה: „נחמתי כי לא קראתי את מזל הביתה... קמתי בבוקר ואלך קודרת בחמת-רוחי. פעם שכבתי על המיטה ופעם על מרבדי השטחתי ורוח-תעוועים תעתעני“ (כט).

אופיינית היא הערתה לחלומה על האינדיאני המשונה שהיה לה לבעל מידי אביה, ועל שכולה מכוסה כתובת קעקע. הלא גווזים שער ראשם, ומנין לו כל השערות האלו?“ (לא). אין זאת אלא שמישאלה פיעמה בלבה בכוח כשפים ותחפושת לברוח עם מזל לאי רחוק, שכן חששה להתנגדותו של

אביה לבחיר לבה, המורה המבוגר. וביותר, כל בחור שמציע לה אביה כחתן יהיה בעיניה כאותו אינדיאני מפלצתי.

שורות אחרות בסיפורנו מבליטות את רגשותיה האמביוולנטיים: מששמעה שחלה מזל, פנתה אל ביתו. משדפקה ולא שמעה מענה, אמרה: ברוך השם כי אין האיש בבית. בכל זאת לא חזרה, אלא דפקה בכוח — „ותעז ידה“ הרי שהשתוקקה למצוא אותו בבית וגם חששה מכך (לד).

משנסתכלה בתצלומה של אמה, שהיה שמור בידי מזל, אמרה בלבה: „שנים רבות עברו מני אז ופניה אינם עוד כפנים אשר על התמונה, בכל זאת רק בצלם התמונה הזאת אחזה פניה תמיד, כאילו חלף הזמן ללא דבר.“ קטע מעמיק זה בא ללמדנו, שתרצה היתה רואה מדי פעם את אמה כמות שהכירה אותה וציירה לעצמה בנערותה. ודאי שהמוות משנה פרצוף וגם הרקבון בקבר עושה את שלו, אלא שאמה לאה חיה תמיד בנבך-נשמתה, שכן היא חקקה אותה בקירבה וירשה את רוחה, וממילא גוף האם חי בגופה, כאילו, והיא תרצה הרי צעירה היא. זאת ועוד אחרת: גם בבואתה במראה דומה לבבואתה של אמה. כן מוכיח משפט זה על הנעשה בעומק נפשה: כשמינטשי החליקה את ראשו של הכלב „מעוות“ זה שמו הסמלי, אף תרצה, עם ששנאה כלבים, החליקה על עורו: „הכלב הביט בי מתוך חשד, ואחר נבח נביחת רצון“.

כאן התכוון עגנון להרמיזו ששמו של הכלב הוא נקודת-הכובד לתסביכה של תרצה ולהחלטתה להינשא למזל, שכן בעיניה היה זה מעוות למנוע ממזל לשאת את אמה לאשה. אימללו את שניהם ולכן מתה אמה. הכלב שמסמל בכל כתבי עגנון סיטרא אחרא, שדיות גורלית-טראגית, מביט בתרצה בחשד, היינו, הוא מפפק אם תאושר אף לאחר שתשיג את מטרתה הנכספת. אלא שהוא בכל-זאת נובה „נביחת רצון“, כלומר, היא אמנם תינשא למזל, אך זמן קצר תאושר. היא כבר חשה משהו מאושר סמוי, ולכן חיבקה את מינטשי ונשקה לה.

בחלומה על הוקנה-מינקת אמה, אנו קוראים פסוק זה: „הטלאים אינם יודעים את מקום המרעה אשר רעו אמותיהם“ (מו). חלום זה כשאר ההזיות בהקיץ שמביאה תרצה בזכרונותיה, דינו כדיאלוגים פנימיים החושפים את

המתרחש במעמקיה; תרצה הטלא, שבאה במקום אמה לגבי מזל, חרדה בבלתי-מודע שלה, שמא לא תינשא למזל; היא סובלת בלא-יודעים מרגש אשמה שמא לא תפעל במרץ ובכך תבגוד במיניקתה של אמה, שהיא כמו אמה שהיתה מיניקתה שלה, והיא הלא רוצה מאד להיות נאמנה למקום המרעה-מזל, שרעתה אמה.

סיכום

„בדמי ימיה“ נכתב בלשון מקראית, בקצב ובסממנים אפיים-ליריים מתנג-נים; כאן שקט אידילי בחוץ וסערה דראמתית בפנים, כדוגמת הסיפורים „והיה העקוב למישור“; „צפורי“; „חופת דודים“. עם זאת, הערכים הפסיכולוגיים שבסיפור אינם יהודיים בלבד, אלא גם כלל-אנושיים.

השם „בדמי ימיה“ חל גם על לאה האם וגם על תרצה הבת. הראשונה מתה בדמי ימיה, והשניה דיכאה את חדות אושרה ופריחתה בדמי נעוריה, בהינשאה למזל.

עקביא מזל, שבא באקראי מן העיר האוניברסיטאית הגדולה, דבק בשלוות העיירה היהודית האידילית, הפאטריארכלית ומלאת תום, אמונה ובטחון ומתאהב בלאה. הוריה, בעלי השקפה מעמדית ובעלי שיקולים רכושניים, מנעו מלאה את אושרה להינשא למזל המשורר-החוקר.

לאה קשורה בו באהבה עזה, שהמפתח שעל צווארה לתיבת שיריו, מסמלה. על כורחה נישאה לאה למיניץ איש הממון, אלא שלא האיש ולא כספו ולא מעיינות הרפואה ריפאוה מחוליה. משמתה האם לאה באה הבת תרצה ברצונה העז לתקן בלא-יודעים את המעוות בכל מיני דרכים ובתחבולות ערמוניות. ואכן כבשה את לבו של מזל ונישאה לו.

כוחות מודעיים ועל-מודעיים סייעו לה להגשים את רצונה התקיף. הבת החלה לחיות חיי נפשה של האם; כאילו נשמת לאה נתגלגלה בנשמת בתה. תרצה, ברגישותה היתירה, קשורה באלפי נימין באמה וביותר לאחר מותה: קולה, מראיתה, צבע לבושה וריחה דבקים בה וקוסמים לה אף בחלום. מה שאירע לאם אירע לבת: כשם שלאה אהבה ביותר את איש הרוח,

המשורר, מול, ורק מינץ העשיר היה חוצץ בינה לבינו, אף תרצה אהבה בידועים ובלא-יודעים את מול. אך בעל הנכסים, לנדאו, גקלע לה כמכשור בדרכה למול.

תרצה, התקיפה באופיה, אינה נכנעת לאביה, אינה עושה כמו שעשתה אמה. היא מסלקת מדרכה אף את לנדאו, הבחור הצעיר ממזל, יפה המראה, עדין הגימוסין והעשיר. בטיילה בכרכרה עם לנדאו קר לה, והיא יושבת לידו מחרישה, שכן לבה נתון למול; לכן ניטלה לשונה לגבי כל איש אחר.

ועם שהיא פועלת במרץ במעגל אהבתה בידועים, היא אף נפעלת בלא-יודעים, כאמור, ועושה מעשים בכוח מניעים נפשיים הסתומים לה ולנו. הוטלה עליה שליחות מידי כוחות על-מודעיים, פאראפסיכולוגיים, לתקן כביכול בתחום הרוח והאהבה את אשר הורי אמה קלקלו.

כנציגה של הרוח הטהורה, אין תרצה מסוגורת באהבתה ולא שיכורה ממנה; אין היא אובייקט בידי כוח הטבע הכופה על האשה קיום המין, אמהות, קיום החברה, וכדומה. הרי משהרתה למול לא חשה בשום חדווה, להיפך. גם לא מאויים אירוטיים מהממים דחפוה לזרועותיו של מול, שכן אותה פגישה רומנטית אינטימית ביער, עם כל ההמיה שבלבה אליו, היה בה גם משום תיכנון שקול ומחושב. אף מחלתה באה עליה כאילו על-פי צו מראש, הואיל והמחלה עוררה חששות בלב האב והניעה אותו להסכמת האירוסין והנישואין עם מול.

„על כן יותר משמספר עגנון בסיפור זה פרשת אהבה אחת, הוא מספר בו פרשה של מבוכה גדולה אחת, מבוכת נפש שהיתה לאהבה, ואהבה שהיתה למבוכת נפש, ואין האהבה והמבוכה סותרות זו את זו בתוך הסיפור, אם כי מחוץ לסיפור סותרות השתיים הללו זו את זו ומקומה של מבוכה אינו מקומה של אהבה“ (ש"י פנואלי).

עימות בין „המלבוש“ למעשה השוחט

המאמין והנבון, השלם והמשוסע משולבים ביצירתו של עגנון — בתוקף שווה-ערך. דו-קיום מופלא זה הוא מנת-גורל שדורנו זקוק לה ביותר. צמידותו הסוברנית של שתי הרשויות במפעל יצירה אחד, זורע אור לתודעת-עם במציאות היסטורית נבוכה. (משולם טוכנר „פשר עגנון“)

בסיפורים „המלבוש“¹ ו„מלאך המוות והשוחט“² עימת עגנון בין האדם והמוות; העמידו בנסיון ובמאבק עמו ועם העולם המטאפיסי, כאן הוארה הבעיה התהומית מה יעשה אדם וחי לאחר שצל הנבו שלו כרוך אחריו, ומעגל לילו הולך ונסגר. בסיפורים „בלילות“ וב„עידו ועינם“ שר עגנון את שיר האירוס והמוות; כאן הוא שר את שיר האיתוס והמוות.

בסיפור על השוחט מתגלית ההוויה ההירוואית והאיררה של בוצ'אץ'-שיבוש, סמל השלימות וההרמוניה; ואילו ב„מלבוש“ האוירה שדית, סיטרא אחראית, כמו במאה-שערים וסביב הכלב בלק ב„תמול שלשום“. במעשה השוחט — האספקלריה המאירה של התגלמות התמימות והצידקות כאצל חסידים ראשונים וחכמי התלמוד. ב„מלבוש“ הראי העקום, הדימוני של שיבוש המשובשת, הנבוכה והמתעתעת בתוך מבוך-ללא-מוצא, כדרך שגשתקפו הדברים ביתר עומק פיוטי-חלומי-צחזחזתי ב„ספר המעשים“.

ועוד שוני מהותי קיים בין הסיפורים הנדונים: לפני החסיד הזקן התייצב בעל החרב בעליל, כמו שאירע לחכמינו הקדמונים. בעוד שהחייט (קרי: כל אדם, הן ראיתו של עגנון סינופטית היא), שעליו לתקן המלבוש-הגשמה, היצר הרע, המלאך הרע, פועלים בו באיתכסיא, ברקע האחורי האפלולק, כשאימת-הקץ תת-ידעית היא, כשהוא מסתבך והולך בסבך לחשושי

1. עד הנה, שח. 2. האש והעצים רמב.